

Senija Milišić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

“ROZENKAVALIR”*

(O ŽENSKOJ KOLABORACIJI U BOSNI I HERCEGOVINI
ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA)

Apstrakt: U radu se na osnovu do sada neistražene arhivske građe govori o različitim oblicima kolaboracije žena s okupatorskim vojnicima, kao i pripadnicima kvislinških formacija. Analizi odnosa stanovništva i okupatorskih vojnika, odnosa javnog i privatnog, kao i odnosa spolova dodaje se i kategorija posljedica koje su ti odnosi prouzročili.

*Ključne riječi: Drugi svjetski rat, okupatorski vojnici, kolaboracija, do-
ušništvo, intimne veze žena*

Abstract: Based on the so far unexplored archival materials, the paper discusses various forms of collaboration of women with occupying soldiers, as well as quisling formations. Analysis of the relationships between the population and occupying soldiers, relations between public and private, as well as gender relations, is accompanied by the category of consequences that these relations have caused.

Keywords: World War II, occupying soldiers, collaboration, informing, intimate relationships of women.

* Der Rosenkavalier, *Kavalir s ružom*.

Uvod

Fabrice Virgili autor je prve knjige koja naučno obrađuje fenomen “ošišanih” žena u Francuskoj krajem Drugog svjetskog rata.¹ Od 1943. do početka 1946. godine ošišano je javno oko 20.000 žena svih dobi i profesija, i to zbog “horizontalne kolaboracije”, tog specifičnog oblika “ženske saradnje” s okupatorom.² Iza ovog čina u Francuskoj nije stajala legalna sudska odluka. Riječ je o pojavi koja nije bitan povijesni događaj, ali upozorava na postojanje snažnih suprotnosti unutar društva u političkim i društvenim promjenama. Virgili ističe da analiza ne može dati jednostavan odgovor, nije riječ samo o odnosu stanovništva i okupatora, nego još i više – o odnosu javnog i privatnog, kao i o odnosu spolova.

U historiografskim radovima koji se do pojave ove knjige bave vojnom, političkom ili diplomatskom poviješću tog doba o ovome nije ništa napisano, jer to nije ni na koji način utjecalo na rezultate vojnog sukoba ili političkih podjela i rješenja. Tek uzgredna konstatacija da je “toga bilo”, bez ikakve analize, skriva činjenicu o “neprozirnosti” uloge žene u povijesti.

Proučavanje ovog fenomena u nizu evropskih zemalja bilo je suočeno s određenim istraživačkim problemima, jer je arhivske građe bilo malo, a ona nije izdvojena kao poseban fond. Isto tako, ni žrtve ni akteri nisu o ovome nikada govorili.

Problem kolaboracije žena s okupatorskim vojnicima, kao i pripadnicima kvilinskih formacija, nije u značajnijoj mjeri bio predmetom naučnih studija na području bivše jugoslavenske države. Pitanje kolaboracije, a napose ženske saradnje sa neprijateljskom vojskom, vrlo je interesantno istraživačko pitanje kojem se nije moglo jednostavno pristupiti, kako zbog stanja arhivske građe, tako i zbog kontroverzi koje se uz njega nužno nadovezuju. Cilj ovoga rada je otvaranje jedne nove, malo ili nikako obrađene teme vezane za dešavanja u Drugom svjetskom ratu. Rad je rezultat arhivskih istraživanja i razmatranja slučajeva ženske kolaboracije u Bosni i Hercegovini na osnovu arhivske, za sada ne tako obimne građe.

¹ Knjiga je objavljena 2000. godine pod naslovom *La France ‘virile’: des femmes tondues à la liberation*, a njen prikaz dala je Katarina Spehnjak, *ČSP*, 3, Zagreb, 2004, 1235–1239.

² Izraz upotrijebljen prvi put na Korzici za vrijeme talijanske okupacije. Ovaj tip saradnje s okupatorskim vojnicima naziva se i “sobna” saradnja, zatim “sentimentalna kolaboracija” u koju je svrstano i denunciranje, a “spolna” saradnja je ona u kojoj se javljaju žene.

O ženskoj kolaboraciji u historiografiji, književnosti i kinematografiji

Prvi značajniji iskorak u izučavanju ove teme napravile su kolege iz Hrvatske objavljivanjem knjige dokumenata u kojoj se, između ostalog, nalaze i podaci za oko stotinjak žena koje su zbog kolaboracije sa neprijateljskim vojnicima i pripadnicima kvislinskih formacija osuđene na smrt, zatim na zatvorske kazne i kazne prisilnog rada.³

Rad Ljubinke Škodrić, pod naslovom "Horizontalna kolaboracija – intimne veze žena sa nemačkim okupatorom u Srbiji 1941–1944.", bavi se okolnostima pod kojima su žene stupale u intimne veze sa njemačkim okupatorom u Srbiji tokom Drugog svjetskog rata.⁴ Nemoralnost žena, viđena u činu stupanja u intimne odnose s okupatorom, tretirana je kao čin nacionalne neispravnosti.⁵ U Srbiji na 100 muškaraca optuženih pred Komisijom za ratne zločine dolazila je jedna žena. Najčešće optužbe protiv žena sadržavale su kvalifikacije: denuncijacija, potkazivanje, maltretiranje ranjenika, izjvljavanje na leševima, mučenja i zlostavljanja zarobljenika, izdaja naroda, slanje u logor i batinanje.

Kažnjavanje žena pred sudovima nacionalne časti bilo je češće nego pred vojnim sudovima, a mnoge optuženice su odgovarale na pitanja o intimnom životu. Broj optuženih u Srbiji znatno je proširen jer su se pred sudom našle i žene koje su održavale intimne odnose sa pripadnicima kolaboracionističkih ili ravnogorskih snaga. "Horizontalna kolaboracija" u Srbiji nije bila zanemarljiva. Četnici su ove žene kažnjavali šišanjem, a pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta sudskim putem.

Na ogroman porast prostitucije u Srbiji utjecali su siromaštvo, nezaposlenost i moralno posrnuće koje je donio rat, o čemu je Ljubinka Škodrić nedavno provele istraživanje.⁶ Pored legalne prostitucije, bilo je žena koje su održavale intimne veze sa njemačkim okupacionim osobljem i na osnovu toga dobijale povlašteno snabdijevanje, ili su stjecale neke druge vrste koristi, što se također može smatrati vrstom prostitucije.

³ "Zločini i teror u Dalmaciji 1943.–1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e", Dokumenti, 1. izdanje, Zagreb, ožujak 2011, 138, 193–194, 230, 240, 273–274, 301, 308, 385–386, 455–456, 709, 711–712, 716, 718, 723–724, 726, 730.

⁴ *Istorija 20. veka*, 1, 2013, 105–122.

⁵ Isto, 118.

⁶ Vidi: <https://www.vice.com/rs/article/9a7n9a/seks-sa-neprijateljem-prostitucija-tokom-nacisticke-okupacije-srbije>.

Prema ovom istraživanju, intimne veze s okupatorom žene su uspostavljale na osnovu različitih motiva – od prostitucije, diskretne veze, druženja sa grupama njemačkih vojnika, do veza koje su nastale kao proizvod simpatija za nacističku ideologiju. Istraživanje je pokazalo da je u intimnim vezama s okupatorskim vojnicima bilo i emotivnih sadržaja.

U filmu *Besmrtna mladost* (1948) režisera Vojislava Nanovića govori se, između ostalog, o ljubavi između beogradske studentice i njemačkog oficira.⁷ U filmovima *Valter brani Sarajevo* (1972) i *Miris dunja* (1982) upečatljivi su primjeri ženske izdaje i kolaboracije. Prema istoimenom romanu generala Veljka Kovačevića snimljena je serija *Kapelski kresovi* (1975). Rečenica “Gvido, buš me ženil” podsjeća na tragičnu sudbinu Mare Lukšine koja je stupila u vezu s italijanskim vojnikom.

U romanu *Timor mortis* Slobodana Selenića (1989) spominje se tema odnosa između jedne domaće žene i njemačkog vojnika, kao “svojevrsni presedan u dotadašnjoj etičkoj slici rata”.

Bliski susret

S okupacijom je došlo do nestajanja ranijih formi ponašanja i vladanja. Mlade žene, većinom neudate i nezaposlene, u bliski dodir s Nijemcima dolazile su kao tajnice, prevoditeljice (tumači), konobarice, trgovkinje, gostioničarke itd.

One žene i djevojke koje su zavrbovane u službu okupatora kao obavještajni agenti, u velikom su broju bile u ljubavnim vezama sa pretpostavljenim njemačkim službenicima. Za neke od njih, opet, takva veza bila je mogućnost da se dopre do nedostupnih sredstava, ali i “vid zabave i bijeg od sumorne svakodnevnice”.

Žene koje su toku rata stupale u vezu s okupatorskim vojnicima su proganjane, izopćene iz društva, ostajale su bez “nacionalne časti”, neke su čak i ubijane. Belgijskim ženama koje su kolaborirale sa njemačkim vojnicima, npr., obrijana je glava, nakon čega su namazane katranom i posute perjem, a na kraju su morale salutirati na nacistički način. Norvežani, Česi i Danci su također javno kažnjavali ove žene.

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je donijelo 06. 04. 1945. godine Odluku o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine i o njegovom ustrojstvu i postupku. Zakon o bo-

⁷ Lj. Škodrić navodi da je film iz 1947. godine.

sanskohercegovačkom sudu je donesen 26. 05. 1945. godine, a ukinut je u augustu iste godine.⁸ Odluka o obrazovanju Suda narodne časti Bosne i Hercegovine u članu 2. zločinom, odnosno prestupom protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine smatrala je "svako prisno prijateljevanje i održavanje uskih odnosa sa okupatorom ili njegovim pomagačima".⁹ Koliko je žena u Bosni i Hercegovini osuđeno za "horizontalnu kolaboraciju" na ovom sudu, za sada je nepoznanica, jer je dokumentacija još uvijek u posjedu sudskih instanci i nedostupna je istraživačima, za šta ne postoji nijedan razlog.

U Bosni i Hercegovini je, za razliku od Francuske, kažnjavanje vršeno na osnovu legalne sudske odluke. Nešto više svjetla o različitim oblicima kolaboracije pružaju *Presude Zemaljske komisije za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1944–1947)*.¹⁰ Presude najvećim dijelom potječu iz 1947. godine. Od 2.482 presude, na žene se odnosi 153, od čega se 12 može podvesti pod "horizontalnu kolaboraciju". Nekoliko žena osuđeno je zbog toga što su bile povjerenice u jevrejskim radnjama, kojom prilikom je došlo do otuđenja jevrejske imovine.¹¹

Vremenski, najduže kazne dobile su žene koje su se aktivno uključile u rad okupacijskih i kolaboracionističkih organa vlasti. Jedna od njih, udata, majka jednog djeteta, uključila se 1941. u rad Župske redarstvene oblasti (ŽRO) u Sarajevu na uspostavljanju kartoteke u političkom odsjeku. Kasnije je prešla u ustaško redarstvo, prisustvovala saslušanjima, pri čemu se "naslađivala mukama uhapšenih rodoljuba, nagovarala i bodrila agente da uhapšene tuku, a i ona sama tukla". Ona je obilazila zatvor, potkazivala, davala karakteristike za pojedine zatvorenike itd. Istovremeno, saradivala je i sa Nijemcima. Kao povjerljiva i obavještajac, dospjela je 1944. godine u obavještajnu službu kapetana Vajnera.¹² Domaćica, udata, majka troje djece uzrasta 15–20 godina, postala je obavještajac policije ŽRO u Sarajevu i izvještavala je o radu i kretanju ilegalnih radnika. Podatke je dostavljala svome mužu, agentu ŽRO. Zbog toga su ilegalke Marija Blažek i Zora Nikolić uhapšene, poslate u logor, iz kojeg su se vratile žive. Zbog davanja izjave policiji o neprijateljskom stavu Žarka Vidovića on je stradao.

⁸ Vera Katz, "Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini", *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Zbornik radova, Sarajevo, 2006, 150.

⁹ Isto, 152.

¹⁰ U daljem tekstu: ZKUZ.

¹¹ ZKUZ, k. 8, 13/45, 611/46, 850/46, 850/46

¹² ZKUZ, k. 8, 175/45

Sofiju Milanović je optužila da je psovala Hitlera i Pavelića, nakon čega je uhapšena, otpremljena u logor, gdje je ubijena.¹³

Na početku rata u Sarajevo je iz Zemuna došla žena srpske nacionalnosti. Imala je 24 godine, bila je udata, bez djece, a dobrovoljno je pristupila ustaškom pokretu. Ona je obnašala važne službe u ustaškim oružanim formacijama, a učestvovala je u borbama protiv narodnooslobodilačke vojske (NOV), u kojima je ranjavana, za šta je dobila i odlikovanja. U obavještajnoj službi špijunirala je kretanje i rad rodoљuba, denuncirala pripadnike i simpatizere narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). Oni su uhapšeni i otpremljeni u logor. Ona je uhapšeničke mučila, hranila solju, batinala, vrijeđala, a za to je i novčano nagrađivana.¹⁴

Rezultat političke saradnje sa ustašama bilo je potkazivanje pripadnika NOP-a, hapšenje, upućivanje u logor i zlostavljanje sa smrtnim ishodom.¹⁵ Lica koja su preživjela logor ostala su sa teškim posljedicama.¹⁶ Za progon i smrt mnogih Srba iz Dervente osuđena je žena rođena 1890. godine. Nepismena domaćica, majka dvoje djece, u ljeto 1941. prijavila je da se u stanu radnika Mihajla Popovića u Sarajevu nalaze neke sumnjive osobe. Policija je uhapsila Jozefa Albaharija, a isti dan je uhapšen i Popović, nakon čega su obojica strijeljani na Vracama. Popovićeve sestra je poslata u logor iz kojeg se nije vratila.¹⁷

Domaćica rođena u Zenici, udata, 25 godina, u logoru Stara Gradiška, ali i drugim logorima, je bila ustaški orijentirana, “љubakala se sa ustašama” te denuncirala drugarice. To je nastavila i u Sarajevu po povratku iz logora, a živjela je nevjenčano sa jednim ustaškim oficijom.¹⁸

Bolničarka sarajevske bolnice pristala je da na svom odjeljenju bude obavještajac za neprijatelja. Ona je imala zadatak da od bolesnika iznudi priznanje pravog imena, kao i to ko simulira bolest. Prilikom hapšenja i odvođenja u logor Jevreja u Turbetu 1941. godine neke žene pomagale su tako što su pretresale uhapšene i pronađene stvari su predavale ustašama. Ustaše su u Bihaću organizirale akciju skupljanja zlata i srebra Jevreja, a “opljačkanim nakitom kitile su se ustaške prijateljice i ljubavnice”.¹⁹

¹³ ZKUZ, k. 8, 215/46

¹⁴ ZKUZ, k. 8, 96/46

¹⁵ ZKUZ, k. 1, 443

¹⁶ ZKUZ, k. 2, 43/45

¹⁷ ZKUZ, k. 8, 284/45

¹⁸ ZKUZ, k. 8, 75/46

¹⁹ ZKUZ, Referati, k. 3, dok. 56127

Denunciranjem su obuhvaćena lica koja su bila u partizanima, simpatizeri NOP-a, a oni su uhapšeni i poslani u logor iz kojeg su se rijetki vratili. Prilikom povlačenja NOV-a iz Bihaća 1943. godine i upada fašističke vojske u taj grad jedna žena prijavila je ustaškom redarstvu četvericu sugrađana da su bili aktivni saradnici NOP-a, pa su Ahmet Salihović, Kasim Salihović i Hasan Kadić, protiv kojih je ona svjedočila na glavnoj raspravi, osuđeni na smrt i strijeljani.²⁰ Ivan Svačko, uhapšen 1943. godine u Bihaću, bio je siguran da ga je optužila poštarica, i to zbog kape koju je nosio u vrijeme dok su u Bihaću bili partizani.²¹ Članove mjesnog narodnooslobodilačkog odbora i simpatizere NOP-a iz Izačića, njih 14, prijavila je 21-godišnja sugrađanka. Kada su Nijemci i ustaše u februaru 1943. ponovo zauzeli Izačić, sve su ih strijeljali.²²

Službenica iz Drvara, rođena 1921. godine, neudata, prokazala je italijanskim okupacionim vlastima jednu grupu omladinaca, saradnika NOP-a (Jozef Kabiljo, Miro Grubor, Ljubomir Živković, Luka Bilbija i drugi), nakon čega su svi uhapšeni.²³

Miloš Vuković, Srbin iz Zenice, na početku rata odveden je i ubijen. Njegova žena Marija, Slovenka, u oktobru 1943. dobrovoljno je otišla na rad u Licmanstadt u Poljsku, zajedno sa kulturbundovcem Johanom Flatom, sa kojim je živjela u intimnoj vezi, a kasnije se za njega udala. Osuđena je jer je "pomagala stranu državu koja se s Jugoslavijom nalazila u ratu".²⁴

Aliju Begovića, 29-godišnjaka iz Male Bukovice kod Doboja, Čerkezima je prijavila susjeda da je partizan. U oktobru 1943. godine, oko ponoći, njegovu kuću su opkolili Čerkezi, zatim su ga odveli i ubili. Ona je prije toga tražila od Alije cigarete, a kako ih nije imao, rekla mu je da će "prvi omastiti banderu", kao i još nekoliko njih.²⁵

Jevrejka Jelisaveta Bihler, udata Vuković, skrivala se kod porodice Vladimira Rajića. Kućepaziteljica, čiji je muž bio ustaša, prijavila je ovo ustaškim vlastima. U proljeće 1942. Jelisaveta je uhapšena, poslata je u logor, a nakon toga u Njemačku, gdje je i ubijena.²⁶ Pripadnici 13. SS divizije nakon denunciranja

²⁰ ZKUZ, k. 1, 202/46

²¹ dok. 9369/280

²² ZKUZ, k. 2, 135/46

²³ ZKUZ, k. 4, 96/47

²⁴ k. 8, inv. br. 54839

²⁵ dok. 48378

²⁶ dok. 29829

ubili su tri člana porodice Dizdarević iz Bijeljine. Prijavila ih je ženska osoba, udata za SS vojnika.²⁷

Sredinom marta 1944. Bijeljinu su zaposjele trupe 13. SS divizije i prvi dan, na prijavu ženske osobe, uhapsile Salku Hamzića zato što je bio gradski odbornik za vrijeme dok je Bijeljina bila u rukama NOV-a. Ona je obersturmfireru Bayeru dala spisak od 37 lica partizanskih saradnika koje treba uhapsiti i strijeljati. Kod sastavljanja spiska pomagala joj je žena jednog kafandžije.²⁸ Da li je u ovom slučaju pored denunciranja bilo i drugih oblika kolaboracije, ne može se utvrditi. Ali je očigledno bila u prisnom odnosu sa njemačkim oficirom, dok je bila u prilici da mu uruči navedeni spisak.

Sarajevo je zbog svog geopolitičkog značaja bilo mjesto od znatnog interesa političko-obavještajnim faktorima Trećeg Rajha. Pored Zagreba, Sarajevo je bilo glavni centar obavještajne službe Trećeg Rajha na području NDH. Njihov zadatak bio je praćenje sumnjivih lica i zbivanja te otkrivanje djelatnosti koje su ugrožavale njegove interese.²⁹ Stvorena je široka mreža njemačke obavještajne službe u Sarajevu i okolini, ali i u drugim područjima. Samo u Sarajevu u borbi protiv NOP-a Nijemci su, ne računajući Italijane, ustaše, četnike i druge, imali 27 vojnoobavještajnih centara.³⁰

Domaćice, udovice, neudate, udate, sa djecom ili bez djece postale su njemački doušnici. Na osnovu njihovih prijava ili informacija dolazilo je do hapšenja saradnika Narodnooslobodilačkog pokreta. Jedna od uhapšenica pristala je da bude njemački obavještajac, što je rezultiralo hapšenjem nekoliko istaknutih aktivista NOP-a u Sarajevu.

Irma Klinger, rođena u Češkoj, udovica, bez djece, Jevrejka, stupila je u njemačku obavještajnu službu na početku rata. Razlog njenog ulaska su “povlastice u hrani i ostalom” koje je uredno dobivala do konca rata.

Domaćica, rođena 1911, neudata, bez djece, stupila je 1944. u službu Gestapoa. Uhodila je i pratila rodoljube u Sarajevu, a podatke prosljeđivala svojoj kolegici, također agentu Gestapoa, koja je “još od ranije sklona okupatoru, sprijateljila se sa nekim Alojzom Štajnerom, koji je i sam bio agent Gestapoa”.³¹

²⁷ dok. 12869

²⁸ ABH, ZKUZ, Zapisnici, k. 15, dok. 7575

²⁹ Dr. Tomislav Išek, “Djelatnost Kulturbunda i folksdojčera: *Sarajevo u revoluciji*”, 2, Sarajevo, 1977, 287, 289.

³⁰ *Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, Beograd, 1958, 568.

³¹ k. 8, 326/45

Neke djevojke i žene oslobođene su optužbi jer, npr., "sud nije mogao steći uvjerenje da su veze optužene sa gestapovcem Albinom ili sa njemačkim majorom bile drugačije prirode nego prosto zabavljanje ili ljubakanje".³² Djevojka koja je radila kao tumač kod feldžandarmerije i "volila se sa jednim njemačkim oberlajtantom" osuđena je, kao i žena iz Bihaća, 44 godine, pravoslavka, udovica, majka troje djece. Ona je 1944. u Bihaću bila intimna prijateljica njemačkog generalpukovnika dr. Hacila, zatim komandanta 415. njemačke feldžandarmerije oberlajtanta Eriha Suvela i njegovog zamjenika Jupvinena zv. Spis (od kojih su posljednja dva stanovali u njenoj kući).³³

Zeničanka, rođena 1916. godine, udata, bez djece, stupila je 1943. u službu neprijatelja kao tumač njemačke obavještajne službe EK2. Šef EK2 u Zenici Oto Majer počeo je zalaziti u njenu kuću jer se zaljubio. Svjedoci na suđenju naveli su da, dok je Majer bio u Zenici, niko nije uhapšen.³⁴

Ivan Breger, rodnom Slovenac, upravnik rudnika Rudopolje kod Teslića, zbog slabih rezultata rada morao je ustupiti mjesto upravniku rudarskom inženjeru Alojzu Kožunu, rođenom 1913. u Ljubljani. Kožuna, kao komunistu, Nijemci su strijeljali 13. 01. 1943. u Doboju. Bregerova žena, koja je bila "velika hitlerovka", u više je navrata sa mužem optuživala Kožuna i njegovu ženu, sve u pokušaju da ih se strpa u zatvor i otpremi u logor kako bi se domogli njihove imovine, a Ivan ponovo zauzeo poziciju upravnika.³⁵

Dvije žene iz Nove Topole, starosti 76 i 68 godina, rođene u Francuskoj, osuđene su jer su "privredno saradivale sa okupatorom". Njihov parni mlin u Novoj Topoli mlio je brašno za okupatorsku vojsku.³⁶

U periodu nakon rata veći broj žena održava veze s četnicima odmetnicima. To se naročito odnosi na 1946. i 1947. godinu. Neke od njih bile su udovice sa po troje i šestoro djece. One su stupale u ljubavne odnose s odmetnicima. Većina ih je bila u dobi 20–25 godina. One su ih primale u kuću, krile, hranile, pružale razna obavještenja, šile im odjeću.³⁷ Najveći broj presuda iz ove kategorije odnosi se na mlade čobanice iz okoline Ljubinja i Stoca.

³² k. 3, 152/46

³³ k. 3, 197/46

³⁴ k. 10, 77/47 i 1093/47

³⁵ dok. 60715

³⁶ k. 1, 237

³⁷ k. 1, 535, 475, 469, 471, 506, 629

Za pomaganje križara osuđene su članice tajne križarske organizacije, kao i jednog društva osnovanog nakon oslobođenja Zenice, čiji je zadatak bio pomaganje naoružanim bandama hranom, materijalom za održavanje veze i drugim uslugama, s ciljem nasilnog obaranja ili ugrožavanja postojećeg državnog uređenja DFJ-a.³⁸ Osuđena je i 22-godišnja pozorišna glumica jer je imala saznanja o spomenutom “podrivanju mjera narodne vlasti”, a to nije prijavila.³⁹

Najveći broj presuda donesen je u Tuzli, čak 25. Prilikom otvaranja paketa humanitarne pomoći nakon rata 14 djevojaka uzelo je za sebe po “neku bluzicu, suknjicu”, pa su i one svrstane u narodne neprijatelje.

Premda Ljubinka Škodrić u svom radu o “horizontalnoj kolaboraciji” navodi da su pred sudovima narodne časti mnoge žene odgovarale na pitanja o intimnom životu, nije dat odgovor o kojem broju žena je riječ. Ili, ko se nalazi iza toga?

Upravo su pitanja istražitelja i odgovori optuženih žena poslužili za analizu ne samo odnosa stanovništva i okupatora nego “još više o odnosu javnog i privatnog, kao i o odnosu spolova”. Ovome treba dodati i kategoriju posljedica koje su takvi odnosi prouzročili.

Kavalir s ružom i Margita

Zapisnici o saslušanju Margite Lukičić, sastavljeni u OZNA-i Zagreb, i iskazi pred Zemaljskom komisijom za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača razbijaju sliku “neprozirnosti” uloge žene u povijesti.⁴⁰ Margita je rođena u Ključu 1908. godine od oca Karla, natporeznika u Ministarstvu financija, i majke Terezije, rođ. Tranta, penzionerke. Margita nije bila udata, nije imala djece, a završila je osam razreda škole, od toga četiri razreda Trgovačke akademije. Imala je tri brata: Zlatka Lukičića, rođ. 1899. godine, po zanimanju inspektor u Ministarstvu šuma; Rudolfa, rođ. 1902. godine, vođa pogona u tvornici municije u Požegi; Dragutina, rođ. 1905. godine, po zanimanju bankovni činovnik, a u vrijeme Margitinog hapšenja dopisnik Tanjuga; i sestru Olgu, rođ. 1898. godine, po zanimanju savjetnica u općini, koja je govorila hrvatski i njemački jezik.

Margita je jedna od onih koja je odgovarala i na pitanja o intimnom životu. Na upit istražitelja od kada poznaje majora Vasarija i kakav je bio njihov među-

³⁸ k. 1, k. 8, 57/45

³⁹ k. 8, 221/46

⁴⁰ OZNA – *Odjeljenje za zaštitu naroda*. Riječ je o devet zapisnika i iskaza.

sobni odnos, slijedio je odgovor da ga "iz viđenja poznaje od 1941. godine tj. od onog dana kada je došao u Sarajevo kao obavještajni oficir". Lično poznanstvo, prema njenim riječima, datiralo je od početka 1942. kada je zbog svoga brata Dragutina, koga su Talijani odveli u Cetinje na sud i tamo zatvorili, bila prisiljena da pokuša naći neku vezu i intervenira. Od svoje prijateljice Jelke Bilić, čijeg su muža ustaše uhapsile, saznala je da Vasari može pomoći: "Ja sam tada pošla da se upoznam sa majorom Vasarijem i da preko njega mogu intervenirati za muža od prijateljice Jelke Bilić, kao i za mojeg brata, što mi je nakon upoznanstva i uspjelo."

U početku poznanstva njihov odnos bio je "srdačno prijateljski", jer je on bio rođeni Sarajlija, a Margitina majka bila je dugogodišnja prijateljica Vasarijeve umrle sestre Karoline, što se, prema njenim riječima, otkrilo tokom razgovora koji su vodili. Kasnije, njihov odnos prešao je u intimni. Prema Margitinim riječima, odnos između nje i majora Vasarija bio je i materijalne prirode jer joj je on pomagao živežnim namirnicama i novcem.

Prvo je rekla da se nikoga ne sjeća niti iz ureda poznaje majora Vasarija.⁴¹ U nastavku iskaza Margita je dala precizne podatke gdje se nalazio Vasarijev ured, ko je sve u njemu radio i kakav je karakter taj ured imao. Vasarijev ured bio je ured za vezu, jer je on bio obavještajni oficir. Međutim, iz njegovih veza i mogućnosti koje je imao zaključila je da on nije bio samo obavještajni oficir već da je on nešto više. To je zaključila i po tome što je više puta putovao za Mostar, Beograd, Zagreb, gdje je ostajao po nekoliko dana, i što se uvijek žalio da ima mnogo posla. Margita je zaključila da je Vasari bio uvijek veoma dobro informiran o prilikama u Sarajevu, u Hrvatskoj, kao i o političkoj situaciji u svijetu.

Vasari se kretao naizmjenično u civilu i u uniformi. "Više puta je meni znao reći, da trebamo izbjegavati naše javne sastanke u kavani i javno izlaženje s njime na ulicu, jer da bi to moglo biti za mene tragično, tj. da bi mogla stradati. S tog razloga je on uvijek kad je sa mnom izlazio išao je u civilu, rijetko kada u uniformi, samo da ne kompromitira mene." U više navrata Vasari je slao svoj privatni automobil po Margitu u njen stan.⁴²

U nastavku zapisnika Margita je rekla da joj nije poznato kako je dr. Bilić prebačen u Beograd, a odmah nakon toga da je dr. Ljubomir Bilić, dugogodišnji prijatelj i znanac njene porodice koga su ustaše uhapsile, kao liječnik svojom stručnom intervencijom pomogao jednom njemačkom generalu, koji ga je za

⁴¹ ABH, inv. broj 60501. Zapisnik o saslušanju Lukičić Margite, sastavljen u OZNA-i za grad Zagreb na dan 19. XI 1945.

⁴² Isto.

protuuslugu prebacio u Beograd. Nakon njegovog odlaska ustaše su počele sa progonom njegove žene i djece.⁴³

Premda je u prethodnom zapisniku navela da je majora Vasarija upoznala početkom 1942, u nastavku je ustvrdila da se slučajni susret desio u septembru 1941. u hotelu Evropa. Vasari je pomogao Jelki Bilić da ode u Beograd, zaštitio njen stan, a opremu iz ordinacije poslao za njima u Beograd.⁴⁴ Tom prilikom izjavio je da bi izgubio glavu kada bi njegovi pretpostavljeni saznali za način prebacivanja Bilićke u Srbiju, ali da je to učinio Margiti za ljubav. Veze Margitine sa Vasarijem već su bile prešle stepen prijateljstva i razvile se u ljubavni odnos.

Nekako u isto vrijeme u Višegradu je uhapšen Margitin brat Dragutin “zbog veza sa partizanima jer je kod njega pronađen letak kompromitirajućeg sadržaja”. I pored činjenice da je Vasari poduzeo korake da joj pomogne, pukovnik Pizzi, tadašnji komandant Višegrada, odbio je svaku intervenciju. Nakon što joj je sarajevska policija odbila dati propusnicu, Margita je sa njemačkom propusnicom, koju joj je obezbijedio Vasari, u oktobru 1942. otputovala u Dubrovnik u pokušaju da izbavi brata iz zatvora. Propusnicu za Cetinje nije uspjela izdejstvovati, pa se vratila u Sarajevo.

“Ja sam nastavila svoj odnos sa Vaszary-jem i odlazila k njemu u stan”, a pored toga stana uzeli su za svoje sastanke i jednu garsonijeru u neboderu na trećem katu, koji se nalazio u ulici Božidara Brale. U toj su se garsonijeri, pored ostalih sastanaka, sastajali jednom do dva puta sedmično, jer je Vasari dolazio njima u kuću, a sastajala se s njim i u hotelu Evropa.

Vasari joj je pružao materijalnu pomoć koja se sastojala od živežnih namirnica i novca. Margita dalje navodi da joj za život nije bila dovoljna penzija što ju je uživala nakon smrti oca koji je bio nadsavjetnik Ministarstva financija u Sarajevu. Stoga je bila prinuđena potražiti neko zaposlenje, a kako bi javnim namještenjem izgubila pravo na penziju, obratila se Vasariju da je zaposli. Uskoro joj je dao zadatak da radi kod njega na kartoteci, koja je ustvari bila evidencija ličnosti iz vojnog i političkog života NDH. “To je bilo 1944. u januaru ili februaru.” Prevodila je i novinske članke sa hrvatskog na njemački jezik. U drugom

⁴³ ABH, inv. broj 60502. Nastavak zapisnika o saslušanju Lukičić Margite, dne 13. XII 1945, sastavljen u OZNA-i za grad Zagreb.

⁴⁴ Kada su ustaše htjele izvršiti zapljenu ordinacije, što im u slučaju stana nije uspjelo jer je Vasari gospođi Bilić izdao potvrdu da stan i namještaj stoje pod zaštitom “Der deutschen Vermacht”, sa glavom na kojoj je bilo označeno “Vorgeschober A, Ofizir in Sarajevo”, prebačeni su uređaji iz ordinacije u kancelariju Vasarija i tamo su bili pod njegovom zaštitom. Ordinacija je posebno zapakovana i sa oznakom “W. K” otpremljena za Beograd.

iskazu tvrdila je da je to bilo krajem 1943. i da ju je Vasari ponovo uposlio samo da mu sredi kartoteku.

U iskazu od 20. 02. 1947. godine pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Sarajevu Margita je navela da joj je krajem 1942. za preživljavanje bio hitno potreban novac, pa je zamolila Vasarija da je uposli kod sebe. U to vrijeme je u Sarajevo premješten kapetan Jozef Vener, koji je došao direktno iz Njemačke, a dodijeljen je Vasariju, koji je tada postao major. Tada ju je Vasari "namjestio kao prigodnu tumačicu kod Venera". Prema njenom kazivanju, ona je ponekad tumačila i prevodila naloge i izvještaje. U tim izvještajima bile su informacije o licima koja su tražila namještenja kod Nijemaca, "to su mi rekli naime Vašari i Vaner".⁴⁵ Margita je ostala kao tumač do 01. 05. 1943. godine.

Za rad na kartoteci primila je 40.000 kuna, pored ostalog novca i pomoći koju je od njega uživala. U aprilu 1944. trebao se Vasarijev ured raspustiti i Margita je otišla u Zagreb, gdje je i ranije živjela kod svojih rođaka.

U julu 1944. saznala je da je Vasari smrtno bolestan, u pitanju su bili problemi sa srcem, te se vratila u Sarajevo i mjesec dana ga njegovala. Polovinom augusta Vasari je bolničkim vozom otpremljen u Austriju. Početkom septembra ona se vratila u Zagreb. Vasari joj je slao pisma, a onda je iz bolnice došao u Zagreb. Iz službe je otpušten 08. 04. 1945. godine zbog zdravstvenog stanja i otišao je sa jednom autokolonom prema Klagenfurtu. Prije odlaska ostavio joj je 150.000 kuna, a prije toga, za Božić, u decembru 1944. oko 120.000 kuna.

Posljedice

Abver – njemačka vojnoobavještajna organizacija – obuhvatala je sve vrste obavještajne djelatnosti, sa široko postavljenim zadacima i veoma razgranatom mrežom agenata. Najveći i najvažniji ogranak zagrebačke ustanove Abvera nalazio se u Sarajevu. Na čelu sarajevskog ogranka je istureni Abverov oficir (VAO). Od jula 1941. na čelu VAO-a u Sarajevu dolazi dr. Julijus Vasari (konspirativno ime Ivan Kralj), za koga se govorilo da je njemački vojni dobavljač. Međutim, operativno-obavještajni ured ovog njemačkog oficira je bio nešto drugo. Oficir tog ranga je imao posebna ovlaštenja. Sarajevska Ajnzackomanda imala je veoma razvijenu agenturu, i to u svim društvenim slojevima.⁴⁶

⁴⁵ ZKUZ, Zapisnici, dok. 60427

⁴⁶ Više o njemačkom policijskom i obavještajnom aparatu u toku rata vidi u: *Nemačka obavještajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, Beograd, 1958, 249–291.

Kada je Vasari došao u Sarajevo, on se u početku formiranja agenture oslanjao na svoja stara poznanstva iz vremena dok je živio u Sarajevu. Vasari je formirao poseban *Stadtbuero*, koji je bio kamufliran kao privatni stan na ime Ivana Kralja, “nemačkog vojnog dobavljača”.⁴⁷ U jednoj sobi nalazio se mali fotoatelj koji je rukovala Margita Lukičić, agentica i prijateljica Vasarija. Biro se nalazio u sarajevskom “neboderu” i upotrebljavan je samo za veze sa agenturom referata III F.

Specijalna kartoteka sadržavala je 4.000 imena za lica za koja je dobio podatke, tj. za koje se zanimao iz obavještajnih razloga. Ličnost Vasarija za ovu službu bila je izvanredno korisna – on je imao mnoga poznanstva, dobro je bio upoznat sa prilikama, mentalitetom i specifičnostima teritorije koju je obavještajno obrađivao.⁴⁸ Podaci koje je Margita dala o Vasariju značajni su za sklapanje slike o djelovanju obavještajne službe u okupacionim zonama.

Rozenkavalir

Nastavak zapisnika nad optuženom Margitom Lukičić od 20. 12. 1945. u OZNA-i za grad Zagreb pokazuje da se čitav iskaz odnosi na Vasarija.⁴⁹ On je rođen 1891. godine u Sarajevu, gdje je započeo svoje školovanje. Otac mu je bio željeznički činovnik. Vasari je završio kadetsku oficirsku školu u Austriji. Kao potporučnik je služio u garnizonu u Bileći, a kao poručnik 1919. godine oženio se Margaretom Vasari, rođ. Gatt, iz Innsbrucka. Iako je bio u vezi sa Margitom Lukičić, od koje je stariji 17 godina, on je 1944. godine proslavio 25. godišnjicu braka. Sudjelovao je u Prvom svjetskom ratu 1914–1918. na italijanskom frontu, a iz rata je izašao sa činom artiljerijskog kapetana. Nakon izlaska iz vojske služio je kao poreski činovnik u Feldkirchu, na švajcarskoj granici u Tirolu, sve do poziva u vojsku 1941. godine. Njegova žena i dvije udate kćerke (Erika, 21 godina, i Margita, 20 godina) živjele su u okolini Innsbrucka.

“Nastupom vojne dužnosti 1941. god. Vasary je prvotno služio u Grazu odakle je došao u Sarajevo.” U činu kapetana ostao je do kraja 1942. godine, kada je unaprijeđen za majora. Vasarijeva žena živjela je u Feldkirchu, gdje je on posjedovao kuću. Majka Vasarijeve žene posjedovala je vilu u Lansu kraj Innsbrucka, u kojoj je on sa porodicom svake godine boravio preko ferija.

⁴⁷ Isto, 258.

⁴⁸ Isto, 255.

⁴⁹ ZKUZ, dok. 60505

Tri Vasarijeve sestre živjele su u Sarajevu, on ih je redovno posjećivao, a kasnije je jedna umrla. Nakon smrti roditelja, Vasarija je othranila njegova sestra Stefanija Vojnarek. Druga sestra zvala se Irena Pejnović. Za vrijeme cijeloga boravka u Sarajevu redovno je posjećivao svoje sestre i pomagao ih živežnim namirnicama.

Vasari je umjereno pio, patio je od srčanih i želučanih tegoba. Volio je porodični život, a u kući u Austriji bavio se vrtlarstvom, naročito uzgojem ruža, pa je zbog toga još u Feldkirchu dobio nadimak "Rozenkavalir". Mnogo je pušio, karte nije volio, za razliku od Margite koja je svake nedjelje kartala sa Vustrovom. Često je isticao da mu je Bosna draga domovina, bavio se mišlju da po završetku rata preseli u Sarajevo ili u Zagreb, računajući da će njegova žena umrijeti, jer je već nekoliko godina teško bolesna. Prilikom odlaska napomenuo je Margiti kako će nastojati da se po svaku cijenu vrati i nju oženi. U odnosu prema svojim potčinjenim bio je služben, vrlo strog, pedantan, a često i nagao, ali se brinuo za njih. Imao je brata, mađarskog generala, koji je umro prije 1918. godine, a jedna sestra, kojoj Margita nije znala ime, živjela je u Beču.

U narednim zapisnicima Margita je govorila o službenim i privatnim vezama Julijusa Vasarija u Zagrebu te o drugim njemačkim obavještajnim uredima u Sarajevu i licima koja su u njima radila.⁵⁰ Vidjela je da se šef Gestapoa dr. Hajnrih druži s Elom Bart, koju je poznavala odranije. Saznala je da je Ela Bart u službi policije i da je ljubavnica dr. Hajnriha. Pratila ga je na putovanjima, a imali su navodno i dijete. Koncem 1943. Hajnrih je premješten u Beograd, a s njim je otišla i Ela. Margita navodi da je u Sarajevu bilo poznato da je Ela vrlo utjecajna osoba u njemačkoj policiji i da je sposobna utjecati na odluke dr. Hajnriha. Mnogi su joj se u Sarajevu obraćali i tražili intervenciju. Krug Elinih poznanstava u Sarajevu bio je širok i vezan za materijalno dobrostojeće ljude. Prije rata živjela je sa zagrebačkim advokatom Mittlerom, koji je bio Jevrej, a u okolini Varaždina je imao fabriku štofova. Margita spominje i pjevačicu Perku koja je lumpovala sa njemačkim oficirima.

Dr. Kurt Vucov iz Beča, mlađi čovjek, visok, po svojoj naobrazbi diplomata, bio je Vasarijev pomoćnik. Venera Margita opisuje kao čovjeka od 50 godina, malenog, ćelavog, s naočalima. Vasari je takođe imao 50 godina i bio je jako visok i vitak. Kod Venera su dolazili razni ljudi, od kojih su neki radili za njega. Od Venera su ti ljudi dobivali zadatke, a spominju se i ceduljice s imenima lica o kojima su trebali prikupiti podatke. Povratne informacije su uručivali Margiti

⁵⁰ ZKUZ, dok. 60506, 60507

u neboderu, jer Vener nije volio da neki od tih ljudi budu viđeni u njegovom uredu. Za prikupljene informacije dobivali su plaću, koju im je Margita uručivala također u neboderu. Informacije su se odnosile na osoblje željezničke stanice u Višegradu, poljoprivredne škole u Butmiru, na neke ljude iz fabrike vagona u Slavanskom Brodu itd.⁵¹ Tu su i podaci o raznim njemačkim oficirima koji su dolazili u Sarajevo.

Za Vasarija navodi da je imao veze sa ustaškim šefovima policije i agentima, naročito sa Rudolfom Sokalom.

Zaključak

U svim epohama i u svim ratovima bilo je i bit će kolaboracije. To uvijek tako počinje sa dolaskom okupatorskih vojnika. Premda “horizontalna kolaboracija” nije mogla ni na koji način utjecati na ishod vojnih sukoba, utjecala je na nestajanje dotadašnjih formi ponašanja i vladanja. Po završetku rata takvo je ponašanje sankcionirano sudskim putem. Pred sudovima narodne časti mnoge su žene odgovarale i na pitanja o intimnom životu. Analiza odnosa stanovništva, u ovom slučaju žena, i okupatorskih vojnika pokazuje da nisu u pitanju bili samo sadržaji emotivne naravi. Iako Margita Lukičić svoj odnos sa pripadnikom okupatorske vojske želi upravo takvim prikazati, a šefa njemačke obavještajne uprave za Bosnu i Hercegovinu kao “rozenkavalira”, analizom ove dokumentacije dolazi se do sklapanja slike rata i utvrđivanja odnosa domaćeg stanovništva i okupatorskih vojnika, kao i posljedica koje su ti odnosi prouzročili.

⁵¹ ZKUZ, dok. 60511

“Rosenkavalier”

(On women’s collaboration in Bosnia and Herzegovina during the Second World War)

Summary

There have been and will be collaborations in all periods and in all wars. It is how the story always begins with the arrival of the occupying soldiers. Although “collaboration horizontale” could not have affected in any way the outcome of military conflicts, it has led to the disappearance of previous forms of behaviour and conduct. After the war, such behaviour was sanctioned by court. Many women were also questioned about intimate life before the courts of national honour. An analysis of the relationships between women and occupying soldiers shows that these were not just relationships of emotional nature. Although Margita Lukičić wants to show her relationship with a member of the occupying army as an emotional one, and the head of the German intelligence administration for Bosnia and Herzegovina as a “Rosenkavalier”, the analysis of these documents leads to the creation of a war image and establishment of relationships between the local population and the occupying troops, as well as the consequences arising from these relationships.